

MÜ'TEFİKE

lenebilir. Nitekim bölgeyi gezerek inceleme yapan Mevdûdî'nin açıklamasına göre bu azap muhtemelen yerin altını üstüne getiren korkunç bir deprem ve taş yağdıran bir volkan patlaması şeklinde vuku bulmuştur. "Pişirilmiş balıktan taşlar" ifadesi, büyük bir ihtimalle volkanik bölgelerde sıcaklık ve lavlarla yerin altında oluşan taşlara işaret etmektedir. Bu oluşumun belirtilerine Lût gölü yakınlarında bugün de rastlanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "efk" md.; *Lisânü'l-Arab*, "efk" md.; Taberî, *Târih*, Beyrut 1987, I, 183; a.m.f., *Câmi'u'l-beyân*, Kahire 1954, X, 177-178; XII, 97-98; XXVII, 79; Ferrâ el-Begavî, *Me'âlimü'l-tenzil*, Beyrut 1995, II, 397-398; Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Beyrut), II, 162; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XVI, 129; XVIII, 38; XXIX, 24; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Beyrut 1966, I, 122; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhîl*, [baskı yeri yok] 1403/1983 (Dârü'l-fikr), V, 69-70; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, Beyrut 1983, II, 455; Bennâ, *İthâfû fuzalâ'l-l-beşer* (nşr. Şa'bân M. İsmâil), Beyrut 1407/1987, II, 504; Âlûsî, *Rûhu'l-me'âni*, X, 135; XXVII, 71; Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, Kahire 1990, XII, 114-115; Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân* (trc. Muhammed Han Kayanî v.dğr.), İstanbul 1986, II, 388; E. Hull, "Gomorrhah", *DB*², II, 227-228; a.m.f., "Sodom", a.e., IV, 558-559; Bernhard Heller, "Lût", *IA*, VII, 90.

MUSTAFA ÖZTÜRK

MÜTEHAYYİLE

(bk. HAYAL).

MÜTEKADDİMİN
ve MÜTEAHHİRİN

(المتقدمون و المتأخرون)

Sözlükte "öncekiler" anlamına gelen **mütekaddimîn** (**mütekaddimûn**) ve "sonrakiler" mânasındaki **müteahhirîn** (**müteahhirûn**) kelimeleri, İslâm düşünce ve ilimler tarihinde bazı dönüşümlerin öncesini ve sonrasını belirten bir kavram çifti oluşturmakla beraber bunlarla kastedilen devirler ilim dallarına ve kullanılanlarına göre değişiklik arzeder. Ayrıca mütekaddimîn ve müteahhirîn terimleriyle iki dönemi ayıran muayyen bir zaman diliminden çok uzun bir geçiş sürecinin kastedildiği görülür. Bazan **selef** kelimesiyle eş anlamlı kullanılsa da mütekaddimîn terimi Selef dönemini de içine alan daha geniş bir kapsama sahiptir.

İlim dallarındaki farklılıklar yanında bazı bir ilim dalının tarihinde bile mütekaddimîn ve müteahhirîn dönemlerini ayırmak güç olmaktadır. Konunun tabiatından

gelen farklı kullanımlara rağmen İslâm ilimleri tarihine toplu bakış yapan eserlerin mütekaddimîn ve müteahhirîn devirlerini ayırma noktasında ortak bazı yaklaşımlara sahip olduğunu söylemek mümkündür. Meselâ tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf gibi temel İslâm ilimleri bakımından mütekaddimîn-müteahhirîn ayırımında ağırlıklı olarak bu ilimlerin teşekküllerini tamamladıkları dönemin esas alındığı görülür. Buna göre İslâm'ın başlangıcından IV. (X.) yüzyılın başlarına kadar devam eden zaman dilimi İslâm ilimleri tarihinde genellikle mütekaddimîn devri olarak adlandırılmaktadır (M. Amîm İhsan Müceddidî el-Bereketî, I, 463). Ancak iki dönemi ayıran geçiş süresi bazan bir asrı bile aşabilmektedir. Alt disiplinler yahut bir ilim çerçevesinde zamanla ortaya çıkan farklı düşünce ekolleri açısından mütekaddimîn ve müteahhirîn ayırımında daha fazla değişkenlikler söz konusu olmaktadır.

Mütekaddimîn ve müteahhirîn ayırımının, gerçekte dönemlere ayırma ihtiyacının ötesinde bir ilmin mütekaddimîn devri içinde yer alan âlimlerin ve eserlerinin müteahhirîn dönemindekiler üzerinde kurduğu otoriteye vurgu yapma gibi bir anlam taşıdığı söylenebilir. Zira "selef-i sâlihîn" denilen ilk üç nesli içine alan IV. (X.) yüzyılın başlarına kadarki devirde oluşan bir ilme ait terimler, ana kavram ve tasnifler o ilmin ana çatısı bakımından hayatî bir role sahip olmuş, bu ana çatı sonraki dönemlerde herhangi bir sapma veya bozulmaya karşı o ilmin referans alanını oluşturmuş ve sonrakilerin bu çatıyı bozmasına izin verilmemiştir. İlimlerin teşekkülünü tamamladığı bu süreç aynı zamanda ilimlerin ana yapıları üzerinde rahatça konuşulabilen, mutlak icthad yapılabilen bir dönemdir. En belirgin ifadesini fıkıh ilminde bulan, ancak bütün ilimlerde bir şekilde tezahür eden bu gelişmeye göre mutlak icthad devri III. (IX.) yüzyılın sonunda tamamlanmış ve bundan sonra ana çatı üzerinde icthad imkânı fiilen kalmamıştır. Dolayısıyla bir ilmin mütekaddimîn dönemine dahil olmak o ilmin ana çatısı hakkında söz söyleme yetkisine sahip olmakla eş anlamlı sayılmaktadır. Nitekim İslâm ilimleri tarihinin geç devirlerinde ana çatıyı zorlayan gelişmeler ortaya çıktığında İbn Kayyim el-Cevziyye ve Şâtîbî gibi İslah ve tecdid yanlısı düşünürler mütekaddimîn görüşlerine uymanın daha ihtiyatlı bir yol olduğunu belirtmişlerdir (*I'lamü'l-muvakkî'in*, IV, 118; *el-Muvâfakât*, I, 99). İbn Haldûn'un tesbitlerinden hareketle, mütekaddimîn ve müteahhirîn dönemleri

arasındaki en bariz farkların terimlerdeki değişiklikler ve müteahhirîn devrinde mantığın akıl yürütmeye ölçü alınması olduğu söylenebilir (*Mukaddime*, s. 402, 436).

Tefsir ilminde mütekaddimîn terimi daha çok, sonrakilere nisbetle üstün olduğu kabul edilen sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn nesilleri için kullanılmaktadır (Ferrâ el-Begavî, II, 418; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, I, 379; İbnü'l-Bârizî, I, 59; Süyûtî, I, 189; Muhammed Emîn b. Muhammed el-Cekenî eş-Şinkitî, II, 306). İbnü'l-Cevzî'nin Taberî (ö. 310/923) ve İbnü'l-Enbârî'yi (ö. 328/940) müteahhirîn arasında sayması (*Zâdü'l-me-sîr*, IV, 204) bu anlayışa uygun düşmektedir. Fakat diğer İslâm ilimlerinde benzer kullanımlara tefsirde de rastlanmaktadır. Meselâ Bedreddin ez-Zerkeşî Dâvûd ez-Zâhirî'yi (ö. 270/884), Şinkitî İbn Kuteybe'yi (ö. 276/889), Kurtubî Taberî ve Bâkılânî'yi (ö. 403/1013) mütekaddimîn saymaktadır (Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, I, 47; Zerkeşî, II, 178; Muhammed Emîn b. Muhammed el-Cekenî eş-Şinkitî, IV, 160). Bu bilgiler rivayet tefsiri için geçerli olup dirâyet tefsirinin teşekkülü Zemahşerî'nin *Keşşâfı* ile tamamlanmıştır; dolayısıyla dirâyet tefsiri açısından mütekaddimîn devri Zemahşerî ile sona ermiştir. Siddîk Hasan Han'ın mütekaddimîn tefsirinin beyân ilmine önem vermediğini söylerken Zemahşerî'den önceki tefsir geleceğine atıfta bulunması da onu mütekaddimîn arasında kabul ettiğini gösterir (*Ebcedü'l-ülüm*, II, 133). Öte yandan tefsir usulü kapsamındaki bazı alt disiplinlerin teşekkülünü tamamlaması dolayısıyla onlara nisbetle mütekaddimîn devri daha geç bir döneme denk gelmektedir. Nitekim Siddîk Hasan Han, ma'rifetü havâssi'l-Kur'ân ilminin mütekaddimîn döneminde eser verenler arasında Muhammed b. Ahmed et-Temîmî'yi (IV./X. yüzyılın sonları) ve Gazzâlî'yi de (V./XI. yüzyıl) saymaktadır. Hatta Süyûtî'nin, ulûmü'l-hadis disiplinlerinden farklı olarak ulûmü'l-Kur'ân kapsamındaki disiplinlerin kendi zamanına kadar yeterince gelişmediğinden şikâyet etmesi ve *el-İtkân*'ı bu boşluğu doldurmak için yazdığını belirtmesi (I, 4) dikkate alındığında usûl-i tefsir ilmine nisbetle mütekaddimîn döneminin oldukça geç devirlere denk geldiği söylenebilir.

Hadis ilminin teşekkülü, sahih hadislerin derlendiği çağ olan III. (IX.) yüzyılın sonu ve IV. (X.) yüzyılın başlarında tamamlanmıştır. Mübarekpûrî bir yerde mütekaddimîn muhaddislerine örnek verirken Şâfiî (ö. 204/820), İbn Maîn, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Ebû Dâvûd, Ebû Hâtîm

er-Râzî, Ebû Ali en-Nisâbüri, Dârekutnî ve Hâkim'i (ö. 405/1014) saymaktadır (*Tuḥfetü'l-aḥvezi*, II, 95). Bu liste hadiste müteahhirin döneminin IV. (X.) yüzyıl boyunca süren, hatta V. (XI.) yüzyılın ortalarına kadar varan uzun bir geçiş devrinden sonra başladığını göstermektedir. Nitekim Ebû Dâvûd şârihi Azîmâbâdî de *el-Müstedrek* yazarı Hâkim en-Nisâbüri'yi (ö. 405/1014), hatta *el-Medḥal* yazarı Beyhâkî'yi (ö. 458/1066) mütekaddiminden saymaktadır (*ʿAvnü'l-maʿbûd*, XI, 396). Hadis ilminde mütekaddimîn ve müteahhirîn devirlerini birbirinden ayıran temel özellikler, genel olarak müteahhirîn âlimlerinin mütekaddimîn dönemi üstatlarınca belirlenen çerçevenin kendi üzerlerinde bir otorite meydana getirdiğini hissetmeleri, terimlerde farklılaşma, teşekkül devrinde ana faaliyet alanı olan isnada ilginin azalması ve hadisler yazıya geçirildiğinden ilmi seyahatlerin hadis mecmualarını icâzet yoluyla alma gayesiyle yapılır hale gelmesi şeklinde özetlenebilir (İbn Hacer el-Askalânî, I, 145; II, 563; VIII, 207; XIII, 177, 226). Hadis ilminin teşekkülü belirtilen dönemde tamamlanmış olsa bile usûl-i hadîs (ulûmü'l-hadîs) ve bu kapsamdaki alt disiplinlerin daha geç bir devirde teşekkülünü tamamladığı görülmektedir. Nitekim usûl-i hadîs ilminde mütekaddimîn dönemi Râm-hürmüzî'nin (ö. 360/971) *el-Muḥaddisü'l-fâsıl*'ı ile başlamış ve İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Muḥaddime*'si ile sona ermiştir.

Kelâm ilminde mütekaddimîn ve müteahhirîn dönemleri belirlenirken konunun Mu'tezile ile Sünnî ekollerinin bakımından ayrı ayrı ele alınması gerekmektedir. Zira Selef devrinin takiben Mu'tezile kelâmı Sünnî kelâm ekolleri olan Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye'den önce gelişmiştir. Mu'tezile açısından mütekaddimîn kelâmı Eş'arî'nin hocası Ebû Ali el-Cübbâî ile (ö. 303/916) nihayete ermekte ve Cübbâî sonrasına müteahhirîn dönemi denmektedir. Burada iki devri ayıran temel özellik mütekaddimîn döneminde Mu'tezilî olarak adlandırılan kişilerin birbirinden oldukça farklı fikirlerle sahip olması ve tek bir Mu'tezile'den söz edilememesidir. Buna karşılık müteahhirîn devri Mu'tezile'si daha tutarlı bir ekol görünümüne sahiptir (*EI²* [İng.], VII, 784). Sünnî kelâmı açısından mütekaddimîn dönemi dendiğinde bazan Selef'in tavrı (İbn Teymiyye, XVII, 101-102), bazan da anılan iki Sünnî ekolün gelişimini tamamladığı V. (XI.) yüzyılın sonu anlaşılmaktadır. Çağdaş yazarların bir kısmı İbn Haldûn'u izleyerek Gazzâlî'nin hocası Cüveynî'yi mütekaddi-

mîn kelâmcılarının son halkası sayarken (Topaloğlu, s. 27) bazıları onu Fahreddin er-Râzî'de mükemmel şeklini bulan felsefeyle karışmış müteahhirîn kelâmının ilk temsilcisi olarak görmektedir (*EI²* [İng.], III, 1146). Mâtürîdî kelâmında ise İmam Mâtürîdî ile başlayan ve Ebû'l-Muîn en-Nesefî ile sona eren süre mütekaddimîn devri olarak görülmektedir (Fahreddin er-Râzî, tercüme edenin önsözü, s. 2).

Siddîk Hasan Han, kelâm ilminin iki dönemini kesin hatlarıyla ayırt ederken bu ilmin konularındaki değişimi esas alır; mütekaddimîn devrinde ilmin konusu Allah'ın zâtı ve sıfatları iken müteahhirîn için konunun mevcut veya mâlûm olarak tanımlandığını belirtir. İbn Haldûn'un şu açıklamaları da bu değişime ışık tutmaktadır: Kelâm, başlangıçta -en yetkin örneği Cüveynî'nin *İrşâd*'ında görüldüğü üzere- selef-i sâlihîn yolundan ayrılan bid'atçılara karşı doğru inancı savunmayı amaçlarken mantığın felsefeden ayrıştırılarak delillerin ölçüsü olarak kullanılmaya başlamasıyla birlikte müteahhirîn, mütekaddimîn tarafından kullanılan kelâmî öncüllerin birçoğunu hatalı bularak reddetmiş, bunun yerine felsefenin tabiiyyât, ilâhiyyât bölümlerinden alınan ilkeleri kelâma sokmuştur. "Tarikatü'l-müteahhirîn" denen bu yolda ilk adımı Gazzâlî atmış, Râzî de bu süreci tamamlamıştır. Onları takip edenler felsefeye kelâmı birbirinden ayıramaz hale gelecek şekilde karıştırmışlar, hatta kelâmın meseleleriyle felsefenin meselelerini aynı zannetmeye başlamışlardır. Beyzâvî'nin *Meṭâlî'ü'l-envârî* ile çağdaşı Acem âlimlerinin eserlerini bu tarza örnek veren İbn Haldûn bunu olumsuz bir gelişme diye görmektedir (*Muḥaddime*, s. 437). Yakın zamanlarda yapılan bir çalışmada bu dönüşümün Gazzâlî'ye nisbet edilmesinin yanlış olduğu ve bunun İbn Sînâ ile başladığı ileri sürülmüştür (Wisnowsky, XIV [2004], s. 65).

Kelâmdaki bu gelişmenin dil bilimlerinde ve fıkıh usulünde etkili olduğu, dolayısıyla memzûc (karma metodun izlendiği) fıkıh usulü edebiyatında ve özellikle fıkıh usulünün kelâmî temellerini ilgilendiren konularda bir dönüşüm yaşandığı söylenebilir. Mütekellimîn yöntemini kullanan fıkıh usulü eserlerinin yazarlarının aynı zamanda kelâmcı olması bu dönüşümün gerçekleşmesine katkıda bulunmuş olmalıdır. Fıkıh usulü konularının yeniden düzenlenmesi, mantık ve kelâm öncüllerini ayrı bir bölüm açılması vb. değişiklikler kelâm ilmindeki dönüşümün fıkıh usulüne yansı-

yan bazı sonuçlarıdır. Siddîk Hasan Han da bu değişimin mantıkla ilişkisine vurgu yapmaktadır (*Ebcedü'l-ʿulûm*, II, 547-548). Daha somut olarak Şevkânî, hüsün ve kubuh konusunda mütekaddimînün müteahhirînden farklı bir yaklaşıma sahip olduğuna dikkat çekmiştir (*İrşâdü'l-fuḥûl*, I, 7).

Tasavvufta da benzer bir sürecin yaşandığı görülmektedir. Her ne kadar mantıkla yakından ilişkili olmasa da felsefenin ilâhiyyât bölümünün, özellikle İbn Sînâ'nın yazılarının tasavvufa teorik bir çerçeve çizmek için fırsat sunduğu mutasavvıflarca farkedildiği zaman felsefî tasavvufun geliştiği ve mütekaddimîn tasavvufuyla müteahhirîn tasavvufunun ayrışmaya başladığı bilinmektedir. Bu sebeple Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) sonrası müteahhirîn tasavvufu olarak adlandırılmaktadır (İbn Haldûn, s. 452-453; Siddîk Hasan Han, II, 161).

İslâm felsefesi açısından mütekaddimîn ve müteahhirîn dönemleri şeklinde bir ayırmadan söz edilmese de Kindî – Fârâbî – İbn Sînâ'nın elinde oluşan İslâm felsefesinin ilk devri Gazzâlî sonrası döneminden ayrı bir karakter taşımaktadır. İlk devirde felsefe büyük ölçüde diğer İslâm ilimlerinden bağımsız, kendi başına bir faaliyet alanı iken felsefenin müteahhirîn dönemi olarak görülebilecek Gazzâlî sonrası süreçte İslâm felsefesi İslâm entelektüel kültürüne çok daha fazla eklenmiştir (*EI²* [İng.], II, 771-773).

BİBLİYOGRAFYA :

Ferrâ el-Begavî, *Meʿâlimü't-tenzil* (nşr. Hâlid Abdurrahman el-Ak – Mervân Süvâr), Beyrut 1407/1987, II, 418; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Aḥkâmü'l-Kurʾân*, Beyrut 1974, I, 379; İbnü'l-Cevhî, *Zadü'l-mesir*, IV, 204; Fahreddin er-Râzî, *Kelâm'a Giriş [el-Muḥassal]* (trc. Hüseyin Atay), Ankara 1978, tercüme edenin önsözü, s. 2; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmiʿ* (nşr. Hişam Semîr el-Buhârî), Riyad 1423/2003, I, 47; İbn Teymiyye, *Mecmûʿu fetâvâ*, XVII, 101-102; İbnü'l-Bârîzî, *Nâsiḥu'l-Ḳurʾâni'l-ʿazîz ve mensûḥüh*, Beyrut 1405/1985, I, 59; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İʿlâmü'l-muvakkıʿin*, IV, 118; Şâtibî, *el-Muvâfakâi*, I, 99; Zerküşî, *el-Burhân*, II, 178; İbn Haldûn, *Muḥaddime* (nşr. Derviş el-Cüveydî), Beyrut 1425/2005, s. 402, 436-437, 452-453; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî* (nşr. Abdülazîz b. Abdullah b. Bâz v.dğr.), Beyrut 1379, I, 145; II, 563; VIII, 207; XIII, 177, 226; Süyûtî, *el-İtkân* (Beyrut), I, 4, 189; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuḥûl* (nşr. Ebû Mus'ab M. Saîd el-Bedrî), Beyrut 1412/1992, I, 7; Siddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ʿulûm* (nşr. Abdülcebbar Zekkâr), Dimaşk 1978, II, 133, 161, 547-548; Mübârekfûri, *Tuḥfetü'l-aḥvezi* (nşr. M. Abdülmuhsin el-Ketebî), Kahire 1384/1964, II, 95; Azîmâbâdî, *ʿAvnü'l-maʿbûd*, XI, 396; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi: Giriş*, İstanbul 1981, s. 27; M. Amîm İhsan Müceddî el-Bereketî, *Ḳavâʿidü'l-fıkh*, Karâçî 1407/

MÜTEKADDİMİN ve MÜTEAHHİRİN

1986, I, 463; Muhammed Emin b. Muhammed el-Cekeni eş-Şinkitî, *Aḡvâ'ul-beyân fî izâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*, Beyrut 1415, II, 306; IV, 160; R. Wisnowsky, "One Aspect of the Avicennian Turn in Sunni Theology", *Arabic Sciences and Philosophy*, XIV, Cambridge 2004, s. 65-100; R. Arnaldez, "Falsafa", *EP* (İng.), II, 771-773; L. Gardet, "İlm al-Kalâm", a.e., III, 1146; D. Gimaret, "Mu'tazila", a.e., VII, 784.

MURTEZA BEDİR

□ FIKIH. Çeşitli dönemlerde kaleme alınmış birçok fıkıh eserinde belirli bir neslin veya çevrenin erken dönemi yahut yaşça büyük simaları için mütekaddimîn, geç dönemi yahut nisbeten genç simaları için müteahhirîn kelimeleri sözlük anlamına uygun biçimde kullanılsa da bunların birer terim olarak kullanımına fıkıh mezheplerinin geç dönem literatürlerinde ve bu mezheplerin tarihleri hakkındaki açıklamalarda rastlanır. Mâlikî mezhebinde mütekaddimîn devri, Mâlik b. Enes'ten (ö. 179/795) İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin (ö. 386/996) faaliyet gösterdiği zamana kadar süren dönemde yaşamış fakihleri ifade etmek için kullanılmakta, Kayrevânî müteahhirîn'in ilk siması kabul edilmektedir. Her ne kadar Râfîî ve Nevevî'den önce yaşamış mezhep fakihlerini mütekaddimîn olarak niteleyen bazı Şâfîî metinleri bulunsa da genel olarak Şâfîî literatüründe mütekaddimîn devrinin Şâfîî'den (ö. 204/820) IV. (X.) yüzyıla kadar süren zaman dilimine işaret ettiği söylenebilir. Nitekim gerek Râfîî gerekse Nevevî IV. (X.) yüzyıldan sonra gelen fakihleri müteahhirîn'den saymaktadır. Hanbelî mezhebi tarihi mütekaddimîn, mutavassıtîn ve müteahhirîn diye üç döneme ayrılmakla beraber mütekaddimîn ile mutavassıtîn devirlerini ayıran dönüm noktası olarak yine IV. (X.) yüzyılın sonu belirlenmiştir. Buna göre mütekaddimîn devri, Ahmed b. Hanbelî'den (ö. 241/855) Bağdat Hanbelîleri'nin reisi ve Kadı Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın (ö. 458/1066) hocası olan Hasan b. Hâmid'e (ö. 403/1012) kadar geçen zaman dilimidir. Hasan b. Hâmid'in talebeleri ve özellikle Kadı Ebû Ya'lâ'nın faaliyetleriyle başlayan mutavassıtîn devrinin Burhâneddin İbn Müflih'in (ö. 884/1479) vefatıyla sona erdiği ve müteahhirîn devrinin Alâeddin Ali b. Süleyman el-Merdâvî ile başladığı kabul edilmektedir. Bazı müelliflerce Hanefî mezhebinde de mütekaddimîn ve müteahhirîn devirlerini ayıran dönüm noktasının IV. (X.) yüzyıl olduğu belirtilmekle birlikte geç dönem Hanefî literatüründe mütekaddimîn devrinin V. (XI.) yüzyılın ortasına kadar sürdüğü belirtilmektedir. Buna göre Halvânî'nin vefatı

(452/1060), Ebû Hanife'nin halkasıyla başlayan mütekaddimîn devrinin sona erdiği noktadır. Geç dönem Hanefî literatüründe müteahhirîn devrinin diğer mezheplere nisbetle yaklaşık yarım asır sonra başlatılmasının sebebi, muhtemelen Mâverâünehir meşâyihinin V. (XI.) yüzyılın ilk yarısında teşekkülünü tamamlayıp Hanefî tarihinin ana gövdesini temsil etmeye başladığı noktadan mütekaddimîn devrinin sonu olarak kabul edilmesidir. Irak ve Horasan meşâyihinden kelâm, fıkıh usulü, hadis ve mezhep içi istidlâl gibi birçok sahada farklı anlayışlara sahip olan Mâverâünehir meşâyihinin Hanefî mezhebine hâkim olması, bu çevrenin en önemli halkasını teşkil eden Halvânî ve talebelerinin görüş ve eserleri sayesinde gerçekleşmiştir.

Mütekaddimîn devrini müteahhirîn devrinden ayıran temel farklılıklar, mezheplerin ve buna bağlı fikhî faaliyetlerin IV. (X.) yüzyıldan itibaren geçirdiği dönüşümle ilgili olmakla beraber İslâm toplumunun yaşadığı tecrübeye paralel olarak geliştirilen görüş ve fetvalar da bu ayırımı sebepleri arasında yer almaktadır. Müteahhirîn döneminde toplumsal şartların ve örfün belirlediği meselelerin birçoğu hakkında mütekaddimîn devrinde vazedilenlerden farklı hükümlere varıldığı söylenebilir. Söz konusu meselelerde geçmiş dönemde vazedilen hükümlere hâkim olan şartların değiştiği belirtilmektedir. "Tegayyürü'l-ezmân" ve "fesâdüz-zamân" gibi kavramlarla ifade edilen bu değişim, müteahhirîn ulemâsı tarafından mezhep imamlarından yapılan tercihlerde de göz önüne alınmıştır.

Mütekaddimîn devrinin sonu olarak IV. (X.) yüzyılın belirlenmesi, bu asrın fıkıhın ve diğer ilimlerin tarihinde önemli dönüşümlere sahne olmasından, özellikle bu asrın ilk yarısında fıkıh mezheplerinin ve İslâm toplumu ile ilişkilerinin yeni bir döneme girmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim ilk fıkıh muhtasarları ve mezhep imamlarının eserleri üzerine ilk kapsamlı şerhler, ilk küllî kaide çalışmaları ve ilk kapsamlı usul metinleri bu yüzyılda kaleme alınmıştır. IV. (X.) yüzyıl aynı zamanda, mezhep imamları ve talebelerinin fikhî mesailerinin değerlendirilip yeni meselelere tatbik edilmesini sağlayan mezhep içi fikhî istidlâlin teşekkül ettiği, bir mezhebe bağlı fakihlerin reisi olarak nitelenen simaların ortaya çıktığı ve mezhebe intisap kavramının sınırlarının belirlenerek İslâm toplumundaki mevcudiyetinin çeşitli kurumlarla temellendirildiği asır olarak kabul edilmektedir.

IV. (X.) yüzyılın ardından fıkıh ilmi ve İslâm toplumu ile ilişkisi konusunda en dikkat çekici dönüşümün VII ve VIII. (XIII ve XIV.) yüzyıllarda gerçekleştiğini göz önüne alan bazı müellifler, müteahhirîn kavramını belirtilen asırlarda ve sonrasında yaşayan fakihler için kullanmakta ve bu dönemde yaşamış İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1248) ve Ebû'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310) gibi fakihleri mensup oldukları mezheplerin tarihleri hakkında birer dönüm noktası olarak kabul etmektedir.

Fıkıh usulünün mütekaddimîn ve müteahhirîn dönemleri genel olarak fıkıhtaki gibi olmakla birlikte fıkıh usulünün klasik yapısı IV (X) ve V. (XI.) yüzyıllarda teşekkülünü tamamladığından, meselâ Hanefî fıkıh usulünün mütekaddimîn döneminin Pezdevî (ö. 482/1089) ve Şemsülimme es-Serahsî ile (ö. 483/1090), Şâfîî-Eş'arî usulünün mütekaddimîn döneminin İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) ve Gazzâlî ile (ö. 505/1111), Hanbelî usulünün mütekaddimîn döneminin Ebû Ya'lâ ve İbn Akil ile (ö. 513/1119) sona erdiği söylenebilir.

Literatürde mütekaddimîn fakihleri ichtihad etmek ve yüksek himmete sahip olmak gibi müsbet sıfatlarla zikredilirken müteahhirîn fakihleri çoğunlukla yeterince çalışmamak ve himmeti az olmak gibi menfi sıfatlarla anılmaktadır. Mütekaddimîn fakihlerinin ittifak ettiği görüşler mezhep içinde delil değeri taşıırken bir meselede mütekaddimîn devrinde bir rivayet gelmemesi de başlı başına bir bilgi olarak kabul edilmektedir. Buna karşılık müteahhirîn fakihlerinin tamamının yahut büyük çoğunluğunun ortak görüşü umumiyetle fetva sahasında esas alınması gereken görüş diye kabul edilir. Ancak fakihlerin mezhep birikimi içinden usul, kaynak ve fetva anlayışlarına en uygun kavli seçebildikleri ve zaman zaman müteahhirîn görüşü yerine mütekaddimîn görüşünü tercih ettikleri de görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 305; İbn Hazm, *el-Muḡallâ*, I, 214; V, 258; VII, 540; Serahsî, *el-Meb-sûl*, Beyrut 1406, XX, 112; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, XII, 10; İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fet-ḫi'l-kadîr*, Beyrut, ts., III, 415; İbn Haldûn, *Mu-kaddime* (nşr. Derviş el-Cüveydî), Beyrut 1425/2005, s. 426-427; İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, Beyrut 1996, III, 225; Kâfiyeci, *er-Rem-zü'l-vecîz*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1743, vr. 22-53; İbn Nuceym, *el-Baḫrû'r-râ'ik*, VI, 249; Şirbinî, *Muḡni'l-muḫtâc*, I, 35; Ali b. Ahmed el-Adevî, *Hâşiye* (Muhammed b. Abdullah el-Harâşî, *Şerhu Muḫtaşan Halil* içinde), Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), I, 46-47; Muhammed b. Ahmed ed-De-